

Manuel CASILELLS:
AZ INTERNET – GALAXIS
Gondolatok az internetről, üzletről és társadalomról
NETWORK TWENTYONE KFT.
BUDAPEST 2002. 4. fejezet

Virtuális közösségek vagy hálózati társadalom?

Az internet mint új kommunikációs eszköz megjelenését a társas interakciók új mintázatainak kialakulásával kapcsolatos, el-
lentmondásos állítások kísérik. Egyfelől az elsősorban online
kommunikációra alapozott virtuális közösségek létrejöttét úgy
értelmezték, mint valami betetőzést a tartózkodási hely és a kö-
zösségformálási képesség elkülönülésének történelmi folyama-
tában: a társas kapcsolatok új, szelektív formái váltják fel az em-
beri interakció területileg kötött formáit. Másfelől az internet
bírálati és sajtóértékelések idónként tudományos kutatásokra hi-
vatkozva úgy vélik, az internet elterjedése társadalmi elszigetel-
ődéshez, a társas érintkezés és a családi élet leépüléséhez vezet,
hiszen arctalan egyének véletlenszerűen verődnek csoportokba,
miközben elhanyagolják a való életben létesíthető személyes
kapcsolatokat.

Azzal vádolják az internetet, fokozatosan arra csábítja az em-
bereket, hogy online éljék ki saját képzelgéseiket, a való világból
menekülnének egy mindinkább a virtuális valóság által pralt
kultúrába.

E meglehetősen meddő vita jellemzően három korlátú szent-
ved. Először nagyrészt megelőzte az internet széles körű elerje-
dését, megállapításait az első felhasználókra vonatkozó gyér ta-
paszalatokra alapozta – így mértékeltlenül felnagyította az in-
ternetfelhasználók és a nagyközönség távoliségét. Másodsor
nem gyűlt össze számottevő mennyiségű, megbízható kutatási
eredmény az internet tényleges használatáról. Harmadszor
olyan erősen leegyszerűsítő, végső soron félrevezető kérdésekre
épült, mint például az eszményített múlt harmonikus települési
közösségeinek és a magányos, gyakorta a komputerbolond köz-
keletű skatulyájába beletuszkolt hálópolgárok elidegenített léte-
zésének ideológiai szembesíltása.

Ezek a korlátok jelenleg lassanként ledőlnek, így már inkább
felméthetjük a internet használatából fakadó társadalomszerve-
ződési jellegzetességeket, legalábbis a fejlett társadalmakban,
ahol már tömegesen elterjedt az internet. Bár az e téren végzett
tudományos kutatás még mindig nincs arányban a téma fontos-
ságával, mára elegendő bizonyíték és elemzés gyűlt össze ahhoz,
hogy értelmezésünket kevésbé ingoványos talajra alapozzuk,
mint a futurológia és a népszerűsködő újságrírás. A nyilvános vi-
tát uráló kérdéseket azonban továbbra is szimplifikáló, túlideolo-
gizált ellentét párok jellemzik, amelyek nehezítik a társas inter-
akció új jellegzetességeinek megértését. Ezért ebben a fejezetben
körültekintően építem föl érvrendszeremet, mindenekelőtt elosz-
latok néhány közkeletű téveszmét az internetes kommunikáció-
hoz kapcsolódó társas viselkedést illetően, majd megpróbálom
bemutatni, mit tudunk a tárgyról, végül igyekszem értelmezni
ezeket az ismereteket, hogy a társadalmunkban kibontakozó szo-
ciabilitás sajátosságaira vonatkozó új hipotéziseket vessek fel.

Miközben néhány tudós munkájára fokok támaszkodni,
hogy összegezzem és tolmácsoljam az internet és a társadalom
viszonyáról rendelkezésünkre álló adatokat. Különösen fontos-
sak e tekintetben Barry Wellman és munkatársainak tanulmá-
nyai, Steve Jones áttekintése a virtuális közösségek vizsgálatai-
ról, valamint Di Maggio, Hargittai, Neuman és Robinsón figye-
lemre méltó beszámolója az internettel kapcsolatos szociológiai
tanulmányokról.

Az internetes virtualitás társadalmi realitása

Mindenekelőtt szögezzük le, hogy az internet használata túlnyomórészt eszközjellegű, és szorosan kapcsolódik az internetfelhasználók munkájához, családi életéhez és mindennapi életvezetéséhez. Az internethasználat 85%-át az e-mailezés teszi ki, az e-mailek zöme pedig munkához, konkrét feladatokhoz és a való életbeli rokon, baráti kapcsolatok fenntartásához kötődik (Anderson és Tracey, 2001; Howard, Rainie és Jones, 2001; Tracey és Anderson, 2001). Míg az első internetfelhasználóknál jelentőséggel bírtak a csevegőszobák, hírcsoportok és több célú internetes konferenciák, az internet elterjedésével mennyiségi és minőségi jelentőségük csökkent.

Az internetet teljes sokféleségében társadalmi gyakorlatban sajátítottuk el, bár ez az elsajátítás konkrét hatással van magára a társadalmi gyakorlatra, mint a későbbiekben kifejelem. A szerepjáték és a személyiségépítés, mint az online interakció alapja, csupán töredéke az internet-alapú szociabilitásnak, és ez a gyakorlat erősen a tizenévesekre összpontosul. Nem vitás, a típé-dzsernek javában kitérletnek saját identitásukkal, fölfedezik, keresik, kik is voltaképpen, vagy kik szeretnének lenni, ezzel izgalmas kutatási területet kínálnak a személyiségfejlődés és a személyiséggel való kísérletezés megismeréséhez. A témában elszaporodott tanulmányok mégis eltorzították a közfelfogást, amely szerint az internet a személyes fantazizálás kivételes terepe. Holott leggyakrabban nem az, hanem kiterjesztése a való életnek, annak minden dimenziójával, árnyalatával együtt. Sőt, úgy látszik, a való élet még a szerepjátékszásban és a kötetlen csevegőszobákban is alakítja az online interakciót. Sherry Turkle, az internetes személyiségfejlődésről szóló tanulmányok úttörője is megállapítja kiváló művében, hogy „a valóság fogalma visszaút. Azok, akik párhuzamos életet élnek a világhálón, fizikai valójukban mindazonáltal vágyaik, fájdalmaik és halandóságuk foglyai maradnak. A virtuális közösségek drámaian új összetűgésbe helyezik az emberi identitást az internet korában” (Turkle, 1995: 267). Nancy Baym a r.a.t.s. (egy szappanoperákkal foglalkozó hírcsoport) etnográfiai vizsgálata alapján az online közös-

ségek viselkedését tanulmányozva szintén kijelenti, hogy „úgy tűnik, az a helyzet, hogy a számítógép közvetítette kommunikáció sok, alighanem a legtöbb felhasználója offline egyéniségével összehangban álló online ént terem magának” (Baym, 1998: 55). Röviden, a szerepjáték átvilkodó társadalmi tapasztalat, de manapság nem képviseli az interneten folyó társas interakciók számottevő hányadát.

Az internetfelhasználás korai szakaszait, az 1980-as éveket úgy harangozták be, mint a számítógép közvetítette kommunikációra épült virtuális közösségekben zajló szabad kommunikáció és személyes kifejeződés új korszakát. Ezt a profétikus hajlamot tükrözik az olyan kijelentések, mint John Perry Barlow-é, az akarat szabadság mellett síkra szálló Elektronikus Harátvidék Alapítvány egyik alapítójáé: „Olyan teret hozunk létre, ahol a földgolyó lakói újfajta kommunikációs kapcsolatba kerülhetnek: maradéktalan interakciót akarok azzal a tudattal, amely kommunikálni próbál velem” (Barlow, 1995: 40). Howard Rheingold nagy hatású könyve, *A virtuális közösség* (1993) megadta a vita alaphangját, amikor szenvedélyesen érvel amellyel, hogy újfajta közösség született, amely online összehozza a közös értékrendű és érdeklődésű embereket, támogató és baráti kapcsolatokat terem, amelyek fizikai érintkezésben is folytatódhatnak. A határtalan kapcsolatteremtés volt a nagy ígéret. A San Francisco környékén az 1980-as évek közepén Stuart Brand, Larry Brilliant, Howard Rheingold és a korai internetes kultúra más kulcsemberei részvételével létrejött virtuális közösség, a WELL mintha meg is felelt volna ennek a modellnek. Ahogy azonban az internet behatolt a társadalom sűrűjébe, csoportképző hatásai jóval kevésbé látványossá váltak. Az évek során még a WELL is számottevően átalakult, ahogy a kommercializálódás kényszere meg az egymást követő tulajdonosváltások átformálták a karakterét és a tagságát, miként Zhou tanulmánya (2000) dokumentálja.

Szembem azokkal az állításokkal, amelyek vagy azt bizonygatják, hogy az internet a közösségi megújíthatóság forrása, vagy azt, hogy elidegenít a való világtól, az internetes társas interakció a jelek szerint nincs közvetlen hatással a mindennapi életre álta-

labban, legfeljebb online interakcióval egészíti ki a meglévő társas kapcsolatokat. Karina Tracey a British Telecom megrendelésére a brit háztartások internetfelhasználásáról végzett átfogó longitudinális vizsgálat elemzésekor nem lát sok különbséget az internetet használók és nem használók társas viselkedésében és mindennapi életében, miután a szociális és demográfiai változók kar kellően figyelembe veszi (Tracey, 2000). Anderson és munkatársai (1999) a fenti BT-tanulmány adatainak elemzéséből arra jutnak, hogy a számítógéppel közvetített kommunikáció és a telefonos kommunikáció erősíti egymás hatását, különösen a baráti kapcsolatokban. Bár a számítógép-felhasználókra kevésbé jellemző, hogy rendszeresen személyes érintkezésbe lépnek a rokonaikkal, mint a számítógépet nem használókra, a kudarok társadalmi osztálykülönbségeknél nagyobb mértékűek, a kutatások magasabb társadalmi állású személyeknek jellemzően szélesebb, változatosabb és földrajzilag szétszórtabb a baráti körük, ezért az e-mail jó eszköz a kapcsolattartáshoz. Az alacsonyabb társadalmi státusúak jellemzően többször kerülnek kötetlen érintkezésbe rokonaikkal és barátaikkal, így kevésbé szorulnak rá a társadalmi kapcsolattartásra.

Anderson és Tracey (2001: 16) az ezer nagy-britanniai háztartást, 2600 személy felőlélő tanulmány észleleteit összegezve, megállapították, hogy:

Ezekből az adatokból nem bizonyítható, hogy azok az egyének, akik jelenleg otthoni internet-hozzáféréssel rendelkeznek, és azt használják is, kevesebb időt fordítanak televíziózásra, könyvolvasásra, rádióhallgatásra vagy a háztartáson belüli társas tevékenységre, mint azok az egyének, akiknek (még vagy már) nincs otthoni internet-hozzáféréstük. Az internet-hozzáférés megszerzéséhez társítható változás mindössze az, hogy megnövekszik az e-mailezésre és világhálós szövegesre fordított idő – ami meglehetősen kézenfekvő eredmény. Az internet-hozzáférés eléréséhez társítható változás mindössze az, hogy kevesebb a főzésre fordított idő, továbbá változnak a tanulási körülmények és az otthoni fizetett munkavégzés.

Az Egyesült Államokban Katz, Rice és Aspden (2001) az 1995-ös, 1996-os, 1997-es és 2000-es valószerűségi mintavételű, országos telefonos felmérés alapján elemezték az internetfelhasználás, a társadalmi tevékenység és a társas interakciók kapcsolatát.

Az tapasztalták, hogy az internetfelhasználók körében nem alacsonyabb a közösségi és politikai részvétel, mint az internetet nem használóknál. Kedvező kapcsolatokat találtak az internetfelhasználás és a telefonhívások gyakorisága között, a társas interakciók nagyobb szintjét észlelték. Az internetfelhasználók nagyobb valószínűséggel találkoznak barátaikkal, folytattak társasági életet az otthonukon kívül, bár társas interakcióik köre térben szétszórtabb volt, mint az internetet nem használóké. Az online tevékenység sem a régi, sem az újdonsült internetfelhasználóknál nem nagyon befolyásolta a családdal és barátokkal töltött időt. Az internetfelhasználók együttese kötött barátságot a világhálón és tevékenykedett online közösségekben.

Hasonló tapasztalatokról számolt be Howard, Rainie és Jones (2001) a Pew Intézet „internet és amerikai életmód” programjának reprezentatív mintájú, országos felmérése (2000) alapján: az e-mail használata elősegíti a családi és baráti társas életet, kiszélesíti az általános társas érintkezést, miután kiküszöböljük az e-mail-használaton kívüli független változók esetleges módosító hatását. Uslaner 1999-es felmérése (idézte in Di Maggio, Hargittai, Neuman és Robinson, 2001) kimutatta, hogy az internetfelhasználók jellemzően nagyobb társas hálózattal rendelkeznek, mint az internetet nem használók. Robert Putnam a társas aktivitás amerikai hanyatlását vizsgáló nagyszabású könyve, a *Magányos tékezés* lapjain kifejti: „Tudjuk, hogy az internettechnológia első alkalmazóit ugyanakkora társas aktivitás jellemezte, mint bárki más. 1999-ig három egymástól független tanulmány (közte az enyém) erősítette meg, hogy ha korrigáljuk az internetfelhasználók magasabb iskolai végzettségét, társas aktivitásuk adatai megkülönböztethetetlenekké válnak az internetet nem használókéitól” (Putnam, 2000: 170).

Ha az internet egyáltalán gyakorol valamiféle hatást a társas interakcióra, akkor inkább pozitív, és jellemzően növeli az egyéb információforrásoknak való kitettséget. Di Maggio, Hargittai, Neuman és Robinson (2001) a közéleti részvételtől készült felmérések alapján arról számolnak be, hogy az internetfelhasználók (egyéb változók kiküszöbölése után) többet vesznek részt képzőművészeti rendezvényeken, több irodalmat ol-

vasnak, többet járnak moziba, több sporteseményt tekintenek meg és többet sportolnak, mint az internetet nem használók. A UCLA kutatócsoportja által egy amerikai országos műntán végzett és 2000 októberében a világhálón közzétett felmérés szerint a 2096 válaszadó kétharmada internetezett a megelőző év során. Közülük 75% úgy nyilatkozott, nem érezte, hogy családja és barátai elhanyagolták volna internetes aktivitása miatt, sőt az e-mail, a webszajtók és a csevegőszobák használata inkább kedvező hatást gyakorolt kapcsolatteremtő és családon belüli kommunikációs képességére (Cole et al., 2000).

Barty Wellman és munkatársai a legutóbbi fél évtizedben tanulmányok sorában pozitív, kumulatív hatást mutattak ki az internethasználat intenzitása és a társas kapcsolatok sűrűsége között. A legszámtovább észleleteket talán a National Geographic webszajtján 1998 őszén 40 000 észak-amerikai felhasználóval készült felmérés alapján közzölték. Megállapították, hogy az e-mail használata kiegészítette, nem pedig helyettesítette a személyes, telefonos és levélbeni társas interakciót. Az e-mail-használat jelentősebb pozitív hatást gyakorolt a társas kapcsolatokra a barátok, mint a rokonok körében, és különösen fontos volt a távol élő barátokkal és rokonokkal való kapcsolattartásban. A magasabb iskolai végzettségűek szívesebben e-maileztek távoli barátaikkal. A fiatalabb felhasználók inkább barátaikkal e-maileztek, az idősebbek e-mailezésében a családi kapcsolatok kerültek előtérbe. Ezek a jellegzetességek férfiaknál és nőknél hasonlóan alakultak.

Hampton és Wellman (2000) ebben a kutatási irányban 1998–99-ben példamutató vizsgálatot végeztek Kanada legjobban behálózott kerrvárosában. A Toronto peremén található „Nerville”-t úgy reklámozták, mint „az első interaktív lakójelepet”. Százhusz (első középosztálybeli) háztulajdonosnak kínáltak nagy sávszélességű, korlátlan idejű ingyenes internetkapcsolatot két éven át, amennyiben részt vesz a vizsgálatban. A háztartások 65%-a fogadta el az ajánlatot, így a résztvevőket nemcsak megfigyelhették, hanem az azonos negyedben élő, internet-hozzáférés nélküli lakókkal is összehasonlíthaták. „Nerville” internetfelhasználó lakóinál nagyobb számban találtak erős, gyengé-

és tudatos társas kapcsolatokat a városnegyeden belül és kívül, mint az internet-hozzáférés nélkülieknél. Az internetfelhasználás egyaránt elősegítette a településen belüli és a távolsági társas kapcsolatokat. A szomszédok kommunikációs eszközeként szolgáló települési e-mail-rendszerrel elérték jobban ismerték a helyi híreket. Az internetfelhasználás erősítette a szorosabb vagy lazább távolsági és helyi társas kapcsolatokat, mind a praktikus, mind az érzelmi jellegűeket, továbbá a közösség életében való részvételt. A kísérleti időszak végén az internetfelhasználók a hozzáférés meghosszabbításának igénylésére mozgósították egymást, és a mozgósításra a közösségi levelezőlistát használták. A „Nerville”-kísérlet tehát általában véve pozitív visszahatást teremtett az online és az offline társas élet között, az internetfelhasználás a legtöbb felhasználónál elősegítette és fenntartotta a társaságigényt. Patrice Riemens (személyes közlés, 2001) hasonló „behálózott közösségi” kísérletről számol be Hollandiából, ahol a résztvevők szintén az internet-szolgáltató KPN által nyújtott hozzáféréseken túl is igényelték a kapcsolattartási lehetőséget.

Ellentmondó beszámolók is születtek azonban az internetfelhasználás társas életre gyakorolt hatásáról. Az Egyesült Államokban két panelvizsgálatot szoktak idézni az internet elszigetelő hatásának bizonyosságaként: a Stanford Egyetem 4000 felhasználóra kiterjedő online vizsgálatát, amelyet Nie és Erdring (2000) végeztek, valamint Kraut és munkatársai (1998) széles körben publikált pittsburghi tanulmányát. Nie és Erdring az erőteljes internethasználók körében hanyatló személyes fizikai interakciót és a társas környezet elvesztését figyeltek meg, ugyanakkor arról tudósítottak, hogy a felhasználók többségének életvitelében nem jelentkezett számottevő változás. Kraut és társai (1998) gondosan megszervezett panelvizsgálata 169 olyan családra terjedt ki, amely két évnél nem régebben kezdett tapasztalatokat szerezni a számítógép közvetítette kommunikációban. Megállapították, hogy az intenzívebb internetezéshez a családon belüli kommunikáció gyengülése, az egyéb személyes kapcsolatok számának csökkenése és a depresszió, a magányosság erősödése társult.

A kutatók anélkül próbálták értelmezni ezeket a rendelkezésre álló egyéb adatok zömével homlokegyenest ellenkező eredményeket, hogy megkérdőjelezték volna magukat a nagy tekintélyű tudományos intézmények (a Stanford Egyetem és a Carnegie Mellon Egyetem) által összeállított vizsgálatokat. A pirtsburgi tanulmány esetében fontos tényezőnek tűnik, hogy az érintett családok első ízben használták az internetet: még a számítógépet is a kutatók adták, hogy megfigyelhessék a viselkedésüket. Di Maggio, Hargittai, Neuman és Robinson (2001) megjegyzik, hogy a Neuman és munkatársai által 1996-ban végzett vizsgálat alapján az újonc internetezőknél jellemző a még nem igazán hozzáférően használt eszköz miatti erős kudarcélmény, és ez erőfeszítést követel tőlük, hogy szakítsanak a szokásaikkal. Ezért a Kraut és társai (1998) által megfigyelt hatások némelyike talán inkább az internethasználásban való járatlanúsággal, mint magával az internettel lehetett összefüggésben. A Katz, Rice és Aspden (2001) által országos telefonos felmérések nyomán készített tanulmány szerint 1995-ben az internetfelhasználók nagyobb arányban panaszkodtak túlterheltségre, idegfeszültségre és arra, hogy elégedetlenek az életükkel, mint a nem felhasználók. 2000-ban viszont bár továbbra is nagyobb hányaduk érezte, hogy túl sok terhet ró rájuk az élet, mint a nem felhasználók, már nagyobb elégedettségről, intenzívebb családi és baráti társas kapcsolatokról számoltak be, mint a nem felhasználók (az egyéb változók korrekciója után). Könnyen lehet tehát, hogy az internet mindennapi elérbe illesztése, az eszköz megismertése kedvez az új műszaki környezet megszokásának, ezáltal elmúlnak a kezdeti negatív reakciók, amelyek a komputeranalfabéta lakosság körében az internet bevezetésekor jelentkeztek.

A Nie és Erdring tanulmányánál (2000) tapasztalt társaskapcsolat-romlás csak a leggyakoribb internetfelhasználókat érintette, ami azt jelezheti, hogy létezhet egy internethasználati küszöb, amelyen túl az online interakció árt az offline társas kapcsolatoknak. Ez jobban érthetővé válik Di Maggio, Hargittai, Neuman és Robinson (2001) egy másik tanulmánya alapján, amely szerint az internetfelhasználók társaságigénye nem csökken ugyan, de egy bizonyos online aktivitási szint fölött az inter-

nethasználat egyéb tevékenységek, például a házimunka, a családvaló törődés vagy az alvás helyére lép.

Az adatok tömege általában véve nem támasztja alá azt a tényt, hogy az internethasználat alacsonyabb társas interakcióhoz és nagyobb társadalmi elszigeteltséghez vezet. Némi jel azonban arra mutat, hogy bizonyos körülmények között az internethasználat egyéb társas tevékenységek helyettesítőjeként működhet. Mivel a különféle elméleteknek megfelelő vizsgálatokat más-más időben, elrendezésben, az internethasználat elterjedésének különböző szakaszában végezték, nehéz határozott következtetést jutni az internetnek a társas kapcsolatokra gyakorolt hatását illetően. De talán az igazi probléma az, hogy a helyes kérdést tettük-e fel. A tudományterület néhány vezető képviselője, például Wellman, Hayhornhwaite, Putnam, Jones, Di Maggio, Hargittai, Neuman, Robinson, Kiesler, Anderson, Tracey és mások pontosan ezt fogalmazták meg. Tudnillik azt, hogy a társas kapcsolatok és az internet együttes vizsgálatát a társadalmi kapcsolatrendszerekben végbemenő változásokkal összefüggésben kell elvégezni. Ezzel nem tagadják e technikai közeg fontosságát, de úgy vélik, sajátos hatásait a társas interakció általános fejlődésének és az interakció anyagi feltételeinek – részszervezetek, kommunikációs technológiák – képébe kell illeszteni.

Közösségek, hálózatok és a társaságigény átalakulása

A „virtuális közösségek” fogalmának, amelyet az internetes társas interakció úttörői vezettek be, nagy erénye, hogy felhívta a figyelmet a társas interakció korábbi formáitól eltérő, de azoknál nem feltétlenül alábbvaló társaságigény új műszaki hátterének kialakulására. Ugyanakkor magával hozott egy fontos félreértést is: a „község” megjelölés minden hozzá tapadó mellékjelentéssel szemosta a társas kapcsolatok különböző formái, és ideológiai vitát gerjesztett a régi, térben körülhatárolt közösségeket visszastírók meg a szabad választástól függő internetes közösségek lelkes támogatói között. A városi szociológusok számára voltaképpen igen régi vita ez, azokat a korábbiakat váltja fel, ame-

lyekben a városiasodás folyamatait a közösségi élet tartalmas formáinak eltűnésével, a helyükben a névtelen metropolisban szétszórt háztartások közötti személyválólató, gyöngébb kötelékek megjelenésével azonosítók és a várost a társadalmi ellenpótlás tradicionális formái alóli felszabadulásnak tekintők csapták össze. Erősen kétséges, vajon ilyen kulturálisan homogén és félben körülhatárolt közösségek léteztek-e valaha is, ahogy Oscar Lewis érvelt megsemmisítő kritikájában, amelyet a Robert Redfield-nek a mexikói Tepoztlant (napjainkban a kozmopolita elír divatos találkozóhelyét) bemutató klasszikus alkotásáról, a közösséget népi társadalomnak tekintő kultúranthropológiai felfogás sarokkövétől írt. A topológiai alapú szociabilitás azonban ténylegesen fontos támogató és társas interakciós forrás volt mind a mezőgazdasági társadalmakban, mind az ipari korszak kopai fázisaiban – azzal a kiegészítő megjegyzéssel, hogy ez a szociabilitás nemcsak lakókörnyékeken, hanem munkahelyeken is alapult. Ez a fajta territorálisan meghatározott közösség nem tűnt el a földkereskedéstől, de a fejlett országok lakosságának többségénél bizonyosan csekély szerepet játszik a társas kapcsolatok struktúrájában, miként egyebek között jó néhány éve Fischer (1982) tanulmányai kimutatták. A latin-amerikai földfoglaló településeken tett saját megfigyeléseim és más vizsgálatok alapján megállapítható továbbá, hogy a földrajzi közelség sok nyomor sújtotta térségben legalább huszonöt éve elveszítette mindent megelőző jelentőségét a társas kapcsolatok alakításában (Castells, 1983; Espinoza, 1999; Perlman, 2001).

Úgy tűnik, a lakóhelyi közösség mint a szociabilitás jelentőségteljes formája nincs összefüggésben a lakosság települési mintázatával. Claude Fischer (2001) kimutatta, hogy a földrajzi mozgékonyság hazájában, az Egyesült Államokban a lakóhely-változtatási mobilitás 1950 és 1999 között valójában csökkent. Az emberek céljai nem helyi társadalmakhoz kötődnek, nem mintha nem lennének egy adott helyhez tartozó gyökereik, hanem mert vonzalmak alapján választják meg kapcsolataikat. A térbeli mintázatoknak jobbra nincs számottevő hatásuk a társas hajlamra. Városi szociológusok (köztük Suzanne Keller, Barry Wellman és Claude Fischer) éveikkel ezelőtt kimutatták,

hogy a nagyvárosok központjában és a kertvárosokban egyaránt hálózatok váltják föl a topológiai helyeket mint a szociabilitás támaszait.

Ez azonban nem azt jelenti, hogy nincs többé helyrajzi alapú szociabilitás. A társadalmak nem a társas kapcsolatok egymintázata felé fejlődnek. Korunk társadalmában éppen a szociabilitási mintázatok növekvő sokfélesége a társadalmi fejlődés sajátossága. Észak-amerikai és európai bevándorló közösségek továbbra is erősen a topológiai alapú társas interakciókra hagyatkoznak (Waldinger, 2001), de a bevándorló státus és az ilyen státusú egyének bizonyos helyeken tapasztalható térbeli koncentrációja határozza meg a szociabilitási mintázatot, nem pedig a pusztán térbeli folytonosság egy helységben. A lényeg tehát az eltolódás a térbeli körülhatároltságtól mint a szociabilitás forrásától a térbeli közösség mint a társadalomszerveződés kifejeződése felé.

Az internetes korszakban a társas interakció új formájának megértéséhez talán szükséges elemzési lépés a közösség újradefiniálása, kulturális összetevőjének háttérbe tolása, egyéneket és családokat segítő jellegének hangsúlyozása, valamint a társadalmi lét elválasztása az anyagi háttér egy bizonyos fajtájától. Ebben a tekintetben hasznos munkadefiníció az, amelyet Barry Wellman javasolt: „A közösségek olyan interperszonális kötelek hálózatai, amelyek szociabilitást, támogatást, tájékoztatást, az összetartozás érzését és társadalmi azonosságutdatot adnak” (2001: 1). Természetesen a kulcspont az áthelyeződés a közösségből a hálózatba mint a szervezési interakció központi formájába. A közösségek, legalábbis a szociológiai kutatási hagyományban, a közös értékre és a társadalomszervezetre alapultak. A hálózatok a társadalmi szereplők – egyének, családok, társadalmi csoportok – választásaira és stratégiáira épülnek. A komplex társadalmakban a szociabilitás jelentős átalakulása azáltal ment végbe, hogy hálózatok váltották fel a térbeli közösségeket mint a szociabilitás fő formáit. Ez igaz a barátságokra, de még inkább a rokoni körelekre, mivel a tágabb család létszáma csökkent, és új kommunikációs eszközök lehetővé tették a szoros távolsági kapcsolattartást a szűk család tagjaival. A szociabi-

litási mintázat a közös háztartásban élő nukleáris család köré épült magsszociabilitás felé fejlődött, ahonnan az egyes családtagok érdeklődése és értéktrendje szerinti szelektív kötelelékek hálózatai létesültek.

Wellman és Giulia (1999) szerint az észak-amerikaiak fejlenként több mint ezer interperszonális köteleléket létesítenek, ebből csupán öt-hat bensőséges és legfeljebb ötven számottevően erős. A nukleáris család fontos szerepet játszik a bensőséges kötelelékek létrehozásában, a lakóhely azonban nem. Az észak-amerikaiak átlagosan csak tíz-tizenöt szomszédot ismernek, de nem több, mint egy jelentős köteleléket. A munka Arlene Hochschild (1997) megfigyelései szerint megtartotta fontos szerepét a szociabilitásban, ám a szociabilitás bensőséges magjának kialakítása a néhány megmaradt nukleáris családi kötelelék és az erősen megváltozott barátságok funkciója, amelyben a távoltság tényező, bár nem felülbíráló tényező. Az a tény azonban, hogy a kötelelékek legtöbbször „gyöngye kötelelék”, nem jelenti azt, hogy lényegtelenek. Információ, munkajelentés, kikapcsolódás, kommunikáció, közéleti részvétel és szórakozás forrásai. Gyöngye kapcsolatok zöme független a térbeli közelségtől, és valószínűleg kommunikációs eszköz igényel. Claude Fischer (1992) az amerikai telefonos társadalomtörténetben kimutatta, miként erősítette a távbeszélő a korábban is meglévő szociabilitás mintázatokat, ezért az emberek családi, baráti és a már kialakított szomszédai kapcsolatok fenntartására használták. Anderson és Tracey (2001), Tracey és Anderson (2001), valamint Anderson és munkatársai (1999) a brit háztartások internethasználatáról szóló tanulmányaikban hangsúlyozzák, miként alkalmazzák az emberek az internetet az életükhez ahelyett, hogy saját viselkedésüket alakítsanak át a technológia hatása alatt.

A társadalmi kapcsolatok fejlődésének uralkodó irányzata korunk társadalmában az individualizmus előretörése annak minden megnyilvánulásával. Ez nem egyszerűen kulturális trend, vagy mégis kulturális, de az anyagi kultúra értelmében: azaz viselkedésformáló értékek és nézetek rendszere, amely társadalmunk anyagi munka- és megélhetési viszonyaiban gyökerezik. Társadalomtudósok, mint Giddens, Putnam, Wellman, Beck,

Carnoy és jómagam, egészen eltérő nézőpontból hangsúlyozzák a társadalmi kapcsolatok egyén köré sűrűsödő új rendszertének kialakulását. Miután az elsődleges (családokban és közösségekben megtestesülő) kapcsolatok uralmából megtörtént az átmenet a másodlagos (szövetségekben megtestesülő) kapcsolatok felé, a jelek szerint új, domináns mintázat épült fel arra, amit énközönpontú hálózatokban megtestesülő, harmadlagos kapcsolatoknak vagy Wellman kifejezésével „perszonalizált közösségeknek” nevezhetünk. Ez a szociabilitás privatizációját képviseli. A társadalomhoz fűződő individualizált kapcsolat a szociabilitás specifikus mintázata, nem holmi pszichológiai tulajdonság. Mindeketelőtt a tőke és a munka, a munkások és a munkafolyamat közötti kapcsolat individualizálódásában, a hálózati vállalkozásban gyökerezik. A patriarchális társadalom váltsága és a hagyományos nukleáris család tizenkilencedik század végi szétzilálódása hívtá életre. Fenntartói (de nem előállítói) az urbanizáció új mintázatait, ahogy a kertvárosi és várososon kívüli széttelepülés, a megvárosok mikronegyedeiben egymástól elkülönülő funkció és tarralom individualizálójá, széttrórdeli a megélhetés térbeli kontextusát. Ideológiát a politikai legitimítás váltsága szolgáltat hozzá, mivel az állampolgárok és az állam növekvő távoltsága hangsúlyozza a képviselői demokrácia mechanizmusait, és a közszférától való visszahúzódásra kényszeríti az egyént. A szociabilitás új mintázatait társadalmunkban a hálózati individualizmus jellemzi.

Az internet mint a hálózati individualizmus anyagi támasza

Miként alakulnak tehát ebben az összetűggében az internet leheőségei (és korlátai)? A rendelkezésre álló bizonyítékok, különösen Barry Wellman és munkatársai, valamint a Pew Intézet „internet és amerikai életmód” programjának (2000) tanulmányai azt jelzik, hogy az internet hatékonyan tartja fenn a gyöngye köteleléket, amelyek másként elvesznének a fizikai interakcióhoz (a telefonos interakció is beleértve) szükséges fáradság és a

kommunikációs érték alkujában. Bizonyos körülmények között – például az interneten felbukkanó érdekközösségekben – újfajta gyöngé kötéleket is létrehozhat, amelyekre azután különféle sors vár. Erre az interakciós típusra jellemzők az olyan hálózatok, mint a SeniorNet, amely idős embereket hoz érintkezésbe praktikus információsere és érzelmi, személyes támogatás céljából. E hálózatok a gyöngé kötéleket segítik, mert ritkán építenek tartós, személyes kapcsolatokat. Az emberek jönnek-mennek a világhálón, váltogatnak az őket érdeklő témák között, nem okvetlenül fedik fel személyazonosságukat (bár nem hamisítanak másikat), továbbállnak más online partnerekhez. Ám ha a konkrét kapcsolatok nem időtállóak is, az áramlás fennmarad, és a hálózat sok résztvevője társadalmi megnyilatkozásai egyikeként használja.

Hasonló megfigyeléseket tehetnénk a Steve Jones és kollégái által vizsgált különböző online közösségeket illetően. Ezek valóban olyan virtuális közösségek, amelyeket Rheingold népszerűsített, de a San Francisco-i WELL közösséggel vagy a holland Netime-mal ellentétben a legtöbb online közösség kérészerűtű, és ritkán illeszti egybe az online interakciót fizikai interakcióval. Inkább a társadalmi szereplők érdekeinek alakulása és a hálózat formálódása szerint változó összetételű és elrendezésű szociabilitási hálózatokként értelmezhetők. A téma, amely körül az online hálózat létrejön, nagymértékben meghatározza a résztvevőket. A rákbetegek online önszorgító hálózata valószínűleg főként daganatos pácienseket és szeretteiket vonzza, esetleg megfigyelőként néhány egészségügyi szakembert és társadalomkutatót, de rendszerint kimaradnak belőle a bámszokodók, kivéve a legrosszabbakat. Ellentétben az elhíresült karikatúrával, amely az online kommunikáció őskorában a *The New Yorker* hasábjain látott napvilágot, az interneten jobb, ha valaki kurya lévén, mindenkiel tudatja, hogy ő kurya, nem pedig macska, máskülönben a macskák meghitt világában találhatja magát. Az interneten ugyanis mindenki az, aminek mondja magát, mert e várakozás alapján fejlődik ki idővel a társas interakciók hálózata.

Úgy tűnik, az internet a távolsági erős kötélekek fenntartásá-

ban is pozitív szerepet játszik. Már sokszor megfigyelték, hogy a családi formák, az individualizmus és olykor a földrajzi mobilitás növekvő egyenlőtlenségével hangsúlyozott családi kapcsolatokat segíti az e-mail használata. Az e-mail nem csak kényelmes eszközt kínál a távolsági „ottlétre”, de anélkül könnyíti meg a jelenléte, hogy mélyebb interakcióba bocsátkoznánk, amire nem minden nap van emocionális energiánk.

Az internet legfontosabb szerepe a társas kapcsolatok struktúrálásában az individualizmusra alapozott szociabilitás új min-táratához nyújtott hozzájárulása. Amint Wellman írja: „komplex társadalmi hálózatok mindig léteztek, de a legutóbbi idők kommunikációtechnikai fejlődése módot adott, hogy a társadalomszerveződés uralkodó formájává váljanak” (2001: 1). Az emberek egyre inkább nem pusztán társadalmi hálózatokba, de számítógépes közvetítésű társadalmi hálózatokba szerveződnek. Nem az internet teremti meg tehát a hálózati individualizmus egy min-tázatát, hanem az internet fejlődése nyújt megfelelő anyagi támogatást a hálózati individualizmus mint a szociabilitás domináns formája elterjedéséhez.

A hálózati individualizmus társadalmi mintázat, nem pedig elszigetelt egyének kollektívja. Az egyének érdeklődésük, értékrendjük, vonzalmaik és célkitűzéseik alapján, online és offline építenek hálózatokat. Az internet rugalmassága és kommunikatív ereje jóvoltából az online társas interakció egyre növekvő szerepet játszik a társadalomszerveződés egészében. Az online hálózatok, amennyiben stabilizálják gyakorlatukat, építhetnek közösségeket, a fizikai közösségektől eltérő, de nem feltétlenül kevésbé intenzív, kisebb kötőderejű vagy nem annyira mozgósító virtuális közösségeket. Korunk társadalmában olyan kommunikációs hibrid kialakulását figyelhetjük meg, amely összehozza a fizikai helyet és (Wellman terminológiájával) a kibernetikus helyet, hogy a hálózati individualizmus anyagi támaszként szolgálgjon.

Hogy csak egyet említsünk az online és offline hálózatok közötti interakció e mintázatát alátámasztó számos tanulmány közül, Gustavo Cardoso (1998) vizsgálódása, amelyet az egyik legelső portugál nyelvű virtuális közösségnél, a PT-nelnél végeztet,

az offline és az online szociabilitás szoros interakcióját mutatta: mindegyik megőrzi a maga ritmusát és sajátos vonásait, mégis felbonthatatlan társadalmi szövetéket formál. Mint Cardoso írja: „Új térfogalmat látunk, amelynek fizikai és virtuális eleme befolyásolja egymást, s ennek alapján új életstílusok, a szociálizálódás, a társadalomszerveződés új formái bontakoznak ki” (1998: 116).

Vivienne Waller (2000) a canberrai háztartások internethasználatát vizsgáló, úttörő tanulmányában kimutatta az internet szerepét az individualizált családi élet új formáinak kifejlődésében. A Pew Intézet „Internet és amerikai életmód” programja (2000) azon észleletre épít, miszerint az amerikaiak gyakran családi „hírvérésre” fordítják az internetet: egyharmaduk hasnálta elvesztett rokona keresésére, több mint 50% a családtagok kapcsolattartásának erősítésére, és sokan tesznek közzé családi információkat a weboldalaikon. Minden tizedik amerikai olyan család tagja, amelyben valaki létrehozott családi weboldalt. Waller azonban annak megállapítása után, hogy az internet mind Amerikában, mint Ausztráliában jelentőséggel bír a családi kapcsolatokban, túllép ezen a megfigyelésen, és kijelenti, az internetet a családi kapcsolat újradefiniálására használják egy olyan társadalomban, amelyben az emberek a család új formáival kísérleteznek. Megmutatja, miként válik képessé számos háztartás az e-mailnek köszönhetően arra, amit a kutatónő „választott családnak” nevez: a család mindennapi életébe az interneten keresztül megismert vagy internetes kapcsolatfelvételt után szintén internetes interakcióval közelebb hozott idegeneket iktat be. A hálózati individualizmus tehát újrarajzolhatja a szociabilitás hagyományos intézményei, így a család határait és tartalmát.

Más esetekben ezek az online hálózatok „szakosodott közösségekké”, azaz konkrét érdeklődési körökre alapozott szociabilitás formáivá válnak. Mivel az emberek minden további nélkül egyszerre több efféle hálózathoz is tartozhatnak, „szociabilitási portfólió” alakíthatnak ki, így számos alacsony belépési korlátú és csekély használdozati költségű hálózatra különböző időpontban, más-más energiameennyiséget fordítanak. Ebből egy-

részt rendkívül rugalmasan kifejezhető szociabilitás következik, mert az egyének újra- meg újrapépítik társas interakciójuk formáit, másrészt a viszonylag alacsony szintű elkötelezettség a társadalmi támogatás formáinak bizonyos törekvését is előlédzheti. Társadalmi szinten egyes megfigyelők a sokszínűséget, pluralitást és a szabad választást ünneplik, Putnam azonban a társadalmi intézmények szétzilálódását és a civil kezdeményezések hanyatlását fokozó „kiberbalkanizálódástól” fél.

Úgy tűnik, az új műszaki vívmányok megnövelik a valószínűséget, hogy a hálózati individualizmus a szociabilitás uralkodó formájává válik. A maroktelefonok használatáról szóló tanulmányok egyre szaporodó csokra mintha azt jelezne, hogy a mobiltelefonia beleillik a „választott közösségek” meg az – idő, a hely és a partnerek kiválasztására alapozott – individualizált interakció köré szervezett társadalmi mintázatba (Kopomaa, 2000; Nafus és Tracey, 2000). A drót nélküli internet prognosztizált fejlődése társas szituációk szélesebb skálájára terjeszti ki a personalizált hálózatszervezés esélyeit, ezáltal elősegíti, hogy az egyének alulról kezdve újraépítsék a szociabilitási struktúrákat. Ezek az irányzatok egyet jelentenek az individualium diádalával, bár még nem világos, mekkora terhet rónak a társadalomra, ha csak tekintetbe nem vesszük, hogy az új műszaki lehetőségekre támaszkodó egyének ténylegesen újrakonstruálják a társas interakció mintázatát, és a társadalom új formáját, a hálózati társadalmat hozzák létre.